

УДК 343.222.2

О.І. ДЛУГОШ, Львівський державний університет внутрішніх справ

ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМ ПРАВОЧИНУ, ВЧИНЕНОГО ПІД ВПЛИВОМ ОБМАНУ

Ключові слова: правочин, обман, ознаки, недійсність, правові наслідки

У сучасній судовій практиці все частіше зустрічаються спори про визнання недійсними правочинів, які вчинені в результаті обману одного учасника правочину іншим. Ефективному вирішенню такого роду спорів сприятиме наукове дослідження сутності та форм прояву обману в умовах сьогодення.

Недійсність правочинів як категорія цивільного права завжди була цікавою для вчених-цивілістів. У науковій літературі питання недійсності правочинів розглядалися такими дослідниками як О.С. Іоффе, Д.І. Мейер, М.І. Брагінський, С.Н. Братусь, В.В. Вітрянський, Г.Ф. Шершеневич, О.А. Красавчиков, І.А. Покровський, І.Б. Новицький, Н.В. Рабінович, І.В. Матвеев, Д.В. Боброва, О.В. Дзера, В.В. Луць, Я.М. Шевченко, Є.О. Харитонов, І.В. Спасібо-Фатеева, О. Отрадна, Н.С. Хатнюк, В.І. Жеков та інші. Тому метою цієї статті є дослідження правової природи обману як підстави визнання правочину недійсним. Її новизна полягає у тому, що на підставі всебічного аналізу правової природи обману як підстави визнання правочину недійсним, виділені основні та правозначущі його ознаки, форми та способи застосування, а також запропоновано відновити односторонню реституцію стосовно потерпілої сторони і стягнення майна або грошей правопорушника у дохід держави.

Обман традиційно визначають як спосіб впливу на людську психіку, що полягає в навмисному введенні іншої особи в оману або підтриманні вже наявної у неї помилки шляхом передачі неправдивої інформації або за-

мовчуванням фактів, речей, явищ, суб'єктів тощо з метою схилити цю особу до певної поведінки. Обман завжди розрахований на відповідну поведінку, тобто обдурюють для того, щоб схилити потерпілого до певної поведінки [1, с.6].

Обман як цивільно-правова категорія є однією із самих давніх, яка була відома ще римському приватному праву – *dolus in contrahendo* [2, с.155]. Обманом у римському праві називалось навмисне введення в оману контрагента з метою спонукання до волевиявлення на шкоду власним майновим інтересам.

У радянській юридичній літературі зустрічаємо наступні визначення обману. Так, І.Б. Новицький визначає обман як поведінку, за допомогою якої одна особа викликає в іншій неправильне уявлення (вводить в оману), причому свідомо, а саме: особа, яка обманює повинна розуміти, що це неправильне уявлення має вирішальне значення для іншої особи, тобто, коли б не було обману, особа не вступила би в угоду [3, с.67–68]. На думку О.С. Іоффе, обман є у випадках, коли учасник двох- або багатосторонньої угоди, а також особа, що може отримати певні вигоди від вчинення будь-ким односторонньої угоди, шляхом навмисного повідомлення неправдивих відомостей або умисного замовчування про дійсні факти спонукає іншу особу до вчинення угоди [4, с.295].

Сучасна цивілістика, загалом, виходить із напрацювань радянської доби у концепціях щодо розуміння поняття обману. Зокрема, О. Дзера, О. Отрадна зазначають, що обманом є навмисне введення однією стороною правочину другої сторони в оману щодо обставин, які мають істотне значення з метою вчинення правочину. З. Ромовська розглядає обман як процес, спрямований на паралізацію волі майбутнього контрагента, і як результат проявився у настанні таких правових наслідків, які за звичайних умов не могли би настати [5, с.398].

Обман може виражатися у різноманітних формах. Відповідно до ч.1 ст.230 Цивільного

кодексу України (далі – ЦК), обман має місце, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування. Отже, можна виділити дві основні форми обману:

активна форма – навмисне повідомлення, ствердження неправдивих фактів про правочин чи будь-які інші обставини, що мають істотне значення, тобто дезінформація контрагента;

пасивна форма – свідоме замовчування дійсних фактів, які можуть перешкодити укладенню правочину.

Та якою би не була форма обману, суть його полягає в тому, що недобросовісний контрагент створює у добросовісного неправдиве уявлення про певні обставини і переконує його в обов'язку або вигоді передачі майнових прав зацікавленій стороні [6, с.12].

Зазвичай, вводить в оману особа, що є однією із сторін договору. Такий висновок випливає із ч.1 ст.230 ЦК, де вказується, що ввести в оману може одна сторона правочину другу. Однак суб'єктом введення в оману може бути і третя особа, яка діяла на прохання та з відома сторони правочину. У цій ситуації для визнання правочину недійсним, як укладеного внаслідок обману, потрібно буде довести наявність домовленості між третьою особою та однією із сторін.

Деякі автори висловлюють думку, що вводити в оману може одна із сторін або інша особа, на користь якої вчиняється правочин [7, с.224]. На наш погляд, для того, щоб такий правочин визнати недійсним з підстав, передбачених ст.230 ЦК, необхідно встановити чи діяла третя особа за домовленістю однієї із сторін правочину. Адже, як зазначав О.С. Іоффе, якщо два суб'єкти вступають у договірні відносини під впливом обманних дій третьої особи, претензії, що випливають з факту обману, вони мають право пред'явити тільки цій третій особі, а в їх взаємних відносинах існує помилка, а не обман [8, с.280]. Тобто, якщо обман здійснений третьою особою за власною ініціативою, пі-

дстав для визнання правочину недійсним, як вчиненого під впливом обману, немає.

Іншу позицію займає Н.В. Рабінович, зазначаючи, що обман має місце і тоді, коли сторона в правочині використовувала обманні дії третьої особи без домовленості між собою [9, с.69].

Вважаємо, що вплинути шляхом обману на потерпілого вчинити правочин може тільки контрагент, однак будь-яким способом: як безпосередньо, так і через третіх осіб, але з відома контрагента або в його інтересах. Такий висновок підтверджується тим, що саме сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину (ч.2 ст.230 ЦК України).

Якщо для визнання правочину недійсним, за статтею 230 ЦК України, вводити в оману могли треті особи без відома та участі контрагента в договорі, то застосування заходів відповідальності до іншої сторони як наслідків недійсності було би несправедливим.

Вищевказане дозволяє нам конкретизувати форму вини при обмані і говорити про те, що вона повинна виступати у формі умислу. Тобто, головною ознакою обману є прямий умисел контрагента. Сторона, яка здійснює обман, повинна знати, чи виходить у своїй поведінці з того, що неправильне уявлення, яке виникає в результаті обману у іншій стороні, буде мати для неї вирішальне значення. Таким чином, обман повинен зачіпати істотні моменти формування внутрішньої волі, тобто такі, при достовірному уявленні про яких правочин би не вчинився.

Наявність умислу має бути доведена позивачем. Звідси слідує, що той, кого звинувачують у навмисному введенні в оману, не зобов'язаний доводити відсутності своєї вини. Якщо умисел особи не доведено, вважається, що має місце помилка [5, с.398].

Однак не кожен обман може бути підставою для визнання правочину недійсним, а лише визнаний судом таким, що має істотне значення. Всі дослідники, які вивчали пи-

тання про обман в правочині, одностайні в тому, що обман використовується для того, щоб спонукати особу до укладення договору, оскільки інакше особа відмовилась б укласти договір взагалі або на інших умовах, однак питання про те, яких обставин повинен торкатися обман, викликає певні дискусії.

Слід зауважити, як вважають деякі вчені, що немає необхідності надавати значення обману тоді, коли він стосується несуттєвих сторін правочину [10, с.157]. Інші ж дослідники вважають, що не має значення, чи має відношення обман елементів правочину, чи стосуються обставин, що знаходяться за межами елементів правочину, – важливо лише, щоб він торкався таких моментів, які істотні для формування у контрагента волі на вчинення правочину на вигідних умовах особі, яка вводить в оману [8, с.279–280; 11, с.41; 12, с.121]. Тобто, обман має значення, якщо він істотно вплинув на формування волі контрагента за договором.

Проте, на нашу думку, такий перелік обставин, яких може стосуватися обман, є надто широким. На юридичну силу правочину впливають його елементи та обставини, що мають істотне значення. Крім того, законодавець чітко вказує, що правочин визнається судом недійсним, якщо обман стосується обставин, які мають істотне значення, а саме: природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням (статті 229–230 ЦК України).

Для того, щоб бути підставою недійсності договору, обман повинен відповідати певним ознакам. О.С. Іоффе вказує, що обман в правочині характеризується тим, що, по-перше, він носить навмисний (умисний) характер і, по-друге, виходить від контрагента за договором. При цьому умисел, спрямований на обман, може бути виражений у вигляді як активних дій, так і бездіяльності [4, с.295].

Н.С. Хатнюк виділяє дещо інші ознаки обману: 1) корисливий мотив, матеріальна вигода, які можуть полягати у заволодінні

майном чи придбанні права на майно; 2) свідомі та навмисні дії: активні (повідомлення особі неправдивих відомостей про певні факти, обставини, події); пасивні (умисне замовчування юридично значимої інформації); 3) чітко визначена мета – присвоєння майна, придбання права на нього; 4) певний спосіб (зловживання довірою, шляхом ошуканства); 5) яскраво виражений процес застосування психологічного впливу на контрагента [12, с.125].

Однак не поділяємо позицію тих вчених, які вважають, що у сторони правочину, яка вводить в оману контрагента, завжди повинен бути присутній корисливий мотив чи матеріальна вигода, з наступних міркувань: по-перше, в сьогоденній економічній ситуації не всі договори, що укладаються під впливом обману, вчиняються з корисливою метою, а, по-друге, зазначена ознака не знаходить відображення в ст.230 ЦК України, внаслідок чого також не підлягає застосуванню.

На нашу думку, точніше буде говорити не про корисливий мотив або вигоду для сторони, яка вводить в оману, а про невідповідність договору для сторони, яку ввели в оману. Адже якщо відсутня невідповідність договору для обманутої сторони, то логічно, що ця сторона не має сенсу оспорювати правочин.

Тому найбільш точними вважаємо ознаки обману, які виокремлює Є.В. Васьковський: 1) обман є помилкою, яка спричинена штучним чином за допомогою будь-яких запевнень, навмисного мовчання тощо. Тобто способи обману можуть мати найрізноманітніший прояв; 2) введення в оману повинно бути вчинено недобросовісно. Інакше буде не обман, а взаємна помилка, або, як прийнято говорити, непорозуміння; 3) обман повинен виходити від контрагента, а не від сторонньої особи. Виняток становить той випадок, коли стороння особа діє за бажанням або з відома контрагента; 4) правочин повинен бути невідповідним для обманутої сторони; 5) між обманом і укладанням договору повинен бути причинний зв'язок, тобто без

обману договір б не укладся (*dolus causam dans*) [13, с.143]. Крім того, обман має стосуватись обставин, що мають істотне значення.

Важливо зазначити, що норми ст.230 ЦК не застосовуються щодо односторонніх правочинів.

Правочин, вчинений під впливом обману, може бути визнаний недійсним тільки у судовому порядку. Проте, у ст.230 ЦК законодавець не зазначає, хто може звернутись з позовом до суду про визнання такого правочину недійсним. Така невизначеність зумовлює неоднотайність позицій у науковців з даного приводу. Зокрема, одні автори стверджують, що позивачем може бути лише особа, яка вчинила правочин під впливом обману [14, с.68], інші ж вважають, що з позовом про визнання правочину, вчиненого під впливом обману, недійсним та відшкодування збитків можуть звертатися як потерпілий, так й інші заінтересовані особи [15, с.13–14]. До думки останніх схилиємось і ми, оскільки до суду за захистом має право звернутися кожна особа у разі порушення, невизнання або оспорювання її цивільного права.

Загальним наслідком визнання недійсним правочину, укладеного внаслідок обману, є двостороння реституція – повернення обох сторін у первісне становище, яке існувало до моменту укладення правочину. Однак оскільки обман при вчиненні правочину є явищем негативним в цивільному обороті, необхідно вживати відповідні заходи для його викорінення. Одним із таких заходів може бути відновлення односторонньої реституції стосовно потерпілої сторони і стягнення майна або грошей правопорушника у дохід держави.

Додаткові майнові наслідки передбачені п.2 ст.230 ЦК, в силу якої потерпілому відшкодовуються збитки в подвійному розмірі та моральна шкода, що завдані у зв'язку із вчиненням такого правочину. До вимог про визнання правочину недійсним як такого, що вчинений під впливом обману, застосовується спеціальна позовна давність у п'ять років (ч.3 ст.258 ЦК України).

Зважаючи на вказане вище, можна зробити висновок, що обман – це навмисне введення в оману однією із сторін або третьою особою з відома цієї сторони, контрагента щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням з метою укладення не вигідного договору для останнього. Правового значення не має наявність чи відсутність в діях сторони, що вводить в оману, вигоди. Обов'язковою умовою кваліфікації недійсності правочину за ст.230 ЦК, є встановлення наявності умислу у недобросовісної сторони ввести в оману другу сторону, щоб спонукати її до вчинення правочину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Романов С. Ю. Обман як спосіб злочинної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / С. Ю. Романов. – Х., 1998. – 21 с.
2. Дождев Д. В. Римское частное право / Д. В. Дождев. – М. : Изд-во НОРМА, 2002. – 784 с.
3. Новицкий И. Б. Недействительные сделки / И. Б. Новицкий // Вопросы советского гражданского права / Изд-во АН СССР, 1945. – С. 31–73.
4. Иоффе О. С. Избранные труды : в 4 т. Т. 2 / О. С. Иоффе. – СПб., 2004. – 511 с.
5. Ромовська З. В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : підручник / З. В. Ромовська. – К. : Атіка, 2005. – 560 с.
6. Артемов В. В. Недействительность сделок и их последствия: некоторые аспекты / В. В. Артемов // Юрист. – 2002. – № 6. – С. 10–14.
7. Гражданское право / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М. : Проспект, 2000. – 630 с.
8. Иоффе О. С. Советское гражданское право. – М. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1971. – Т. 1. – 472 с.

9. Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия / Н. В. Рабинович. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1960. – 171 с.
10. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – Тула : Автограф, 2001. – 720 с.
11. Дзера О. В. Підстави та правові наслідки визнання недійсними правочинів (договорів) у підприємницькій діяльності / О. В. Дзера // Розробка механізму правового регулювання договірних відносин у підприємницькій діяльності / за ред. В. В. Луця. – К. : НДІ приватного права та підприємництва АПрН України, 2009. – 300 с.
12. Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Хатнюк Н. С. – К., 2003. – 218 с.
13. Васьковский Е. В. Учебник гражданского права / Е. В. Васьковский ; под ред. В. С. Ем. – М. : Статут, 2003. – 381 с.
14. Романюк Я. М. Коментар постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» / Я. М. Романюк. – К. : Истина, 2011. – 96 с.
15. Дзера О. Недійсність правочину за новим Цивільним кодексом України / О. Дзера, О. Отраднова // Юридична Україна. – 2003. – № 10. – С. 13–14.

Длугош О. І. Визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману / О. І. Длугош // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 217–221 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11doipvo.pdf>

Висвітлено та досліджено поняття та правові наслідки визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману. Визначено основні ознаки обману як підстави визнання правочину недійсним.

***

Длугош О.И. Признание недействительной сделки, совершенной под влиянием обмана

Освещены и исследованы понятия и правовые последствия признания недействительной сделки, совершенной под влиянием обмана. Определены основные признаки обмана как основания признания сделки недействительной.

***

Dlugosh O.I. Invalidation of the Transaction, Committed Under the Influence of Deception

The concepts and the legal consequences of invalidating the transaction made under the influence of fraud are highlights and explores. The key features of deception as grounds that the transaction invalid identifies.